

Het gevierde woord

door Gerard Lukken

Kees Kok: 'De kunst van de liturgie', Gooi & Sticht, Kampen - € 14,90

Al vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is de Amsterdamse Studentenekklesia een belangrijke broedplaats van liturgievernieuwing. Haar teksten en gezangen zijn diep doorgedrongen in de verschillende liturgische tradities van ons land. Kees Kok, directeur van Stichting Leerhuis & Liturgie, lid van het liturgisch team van de Amsterdamse Studentenekklesia en redacteur van *Roodkoper*, geeft in dit boek zicht op de achtergronden van haar liturgie. Hij confronteert zijn in de studentenparochie opgedane ervaringen met oude en nieuwe liturgiewetenschappelijke literatuur en zoekt naar criteria voor een authentieke liturgie in onze cultuur die de grenzen van de verschillende kerkelijke tradities overschrijdt. Het boek is bedoeld voor ieder die geïnteresseerd is in de hedendaagse liturgie.

De inleiding van het boek gaat in op het verschijnsel liturgie: de oorsprong en betekenis van het woord 'liturgie', de bijbelse kritiek, de actuele benadering van de liturgie vanuit de discipline van de 'Ritual Studies', haar joodsbijbelse oorsprong en de geschiedenis tot en met die van de Amsterdamse Studentenekklesia waarin Huub Oosterhuis een bepalende rol speelt. In enkele bladzijden krijgt de lezer op heel bevattelijke en verantwoorde wijze een beeld van waar het in de liturgie om gaat.

Het eerste hoofdstuk gaat dieper in op de liturgie in het algemeen. Uitgangspunt is de liturgische driehoek van de Franse sacramententheoloog L.M. Chauvet: de interactie tussen het gehoorde woord van Schrift en traditie, het gevierde woord van het sacrament en het geleefde woord van moraal en politiek. Het woord dient steeds het leidmotief te zijn. Daarbij heeft het woord van de bijbelse geloofstraditie het voor het zeggen, niet geïsoleerd en van kaft tot kaft, maar verbonden met onze levende en concrete omgang ermee, in een nieuwe, levende, tweede poëtische taal van verkondiging en gebed, geïnspireerd door de Schrift. De viering van het woord dient sober te blijven zoals oorspronkelijk het geval was. De symbolen en symboolhandelingen die het woord kracht bijzetten (zoals handelen met water, olie, brood en wijn), zijn vanouds spaarzaam en niet maakbaar. Er is sprake van een voorgegeven reservoir dat opnieuw tot leven gewekt kan worden vanuit de (her)lezing en herleving van het grote verhaal van de Schrift waarin zij thuishoren. De symbolen en symboolhandelingen mogen het woord niet gaan overheersen. In een uitvoerig tweede hoofdstuk behandelt de auteur, met als leidraad het standaardwerk van J. Jungmann, *Missarum sollemnia*, en dat van zijn onlangs gestorven opvolger in Innsbruck, H.B. Meyer, de geschiedenis van de eucharistie. De behandeling van de verschillende onderdelen van de orde van dienst lopen telkens uit op een verantwoording van de eigen keuzen die de Studentenekklesia heeft gemaakt. Die keuzen leiden tot een levensvatbaarder orde van dienst dan de officiële van na Vaticanum II die - door het felle verzet van de traditionalisten - een compromis is waarbij ook vanuit de liturgiewetenschap vraagtekens zijn gesteld. Als een rode draad loopt door dit hoofdstuk het pleidooi zich bij de vormgeving van de eucharistie in woord en gebaar rekenschap te geven van haar joods-christelijke oorsprong. Helaas is van de rijke oogst aan tafelgebeden van Huub Oosterhuis geen enkele in het Nederlandse altaarmissaal opgenomen. (Overigens is het verwonderlijk dat ook het protestantse Dienstboek van 1998 waarin vierenvestig eucharistische gebeden zijn opgenomen, slechts één tafelgebed van Oosterhuis bevat.). Met name de kwestie van de nieuwe tafelgebeden aan de basis stuitte in Rome op groot verzet. A. Bugnini, secretaris van de Congregatie voor de Eredienst

in Rome, heeft steeds een open houding aangenomen. Maar hij werd gedwongen tot een alsmaar restrictiever beleid en uiteindelijk, een week nadat het gebruik van het Nederlandse eucharistisch gebed 'Machtige God' van Jan Duin dat in 1974 voor de viering van het Landelijk Pastoraal Overleg was goedgekeurd, werd toegestaan, werd hij ontslagen. En de Congregatie voor de Eredienst werd ondergebracht bij die van de Sacramenten, als een ondergeschikte en zeer bescheiden afdeling. Een half jaar later werd hij benoemd tot nuntius in het toen - onder Khomeini - zo geplaagde Iran. Kees Kok gebruikt in dit hoofdstuk voortdurend het woord 'mis' in plaats van 'eucharistie' (viering). Dat klinkt mij nogal vreemd in de oren. Maar ik vermoed dat de auteur dit eigenlijk afgeschreven woord blijft gebruiken vanwege zijn kritiek op de officiële orde van dienst en op het tekort aan schriftuurlijke inspiratie bij de vernieuwing van de eucharistieviering: de titel van het hoofdstuk 'De onwrikbare mis' zou daarop kunnen wijzen.

Het derde hoofdstuk gaat in op het gezongen woord. Het nieuwe van de liturgische vernieuwingen na Vaticanum II is dat de muziek niet meer wordt gezien als een autonoom geheel en als loutere versiering van de liturgie, maar als integrerend en functioneel onderdeel waaraan ook het volk deelneemt. Het hoofdstuk beschrijft in kort bestek en op afgewogen wijze de geschiedenis van de kerkmuziek, en geeft aan hoezeer juist de Amsterdamse Studentenekklesia op oorspronkelijke en voorbeeldige wijze een bijdrage (intussen vijfhonderd titels) heeft geleverd aan een nieuwe en levensvatbare liturgie (Huub Oosterhuis, Bernard Huijbers, Antoine Oomen, Tom Löwenthal). Deze schat aan gezangen is niet meer weg te denken uit de Nederlandstalige liturgie. In dit hoofdstuk gaat de auteur ook in op de gezangen in de kerken van de Reformatie (onder andere *Liedboek voor de Kerken* en het geplande *Liedboek 2000*), de vraag naar de verhouding tussen liturgische muziek en de muziek van moderne componisten, en het kinderlied.

De slotbeschouwing is gewijd aan de 'Liturgie van de toekomst'. Zij bevat een behartenswaardig pleidooi voor open oecumenische liturgie en voor het leerhuismodel waarin verschillende groepen van jong en oud, man en vrouw, zich buigen over de bronteksten van hun traditie en in wederzijdse bereidheid tot luisteren en respect een leerproces aangaan. In de liturgie van de toekomst gaat het om een liturgie die het grote verhaal van de Schriften, de uit haar voortgekomen traditie van thoragetrouwheid en de navolging van het messiaanse voorbeeld van Jezus serieus neemt. Zij zal zich niet louter en alleen moeten richten op het leven en sterven van Jezus Christus, maar ook op het tegoed van de joodse Schrift, de traditie waaruit Jezus zelf is voortgekomen.

Het boek van Kees Kok geeft helder aan wat het belang is van de liturgie van de Amsterdamse Studentenekklesia. Het is opvallend dat Huub Oosterhuis tot nog toe alleen maar officiële erkenning kreeg vanuit de koninklijke (men denke aan zijn rol in de uitvaart van Claus) en reformatorische hoek (eredoctoraat aan de Vrije Universiteit). Aan de katholieke kant bleef de erkenning beperkt tot feitelijke receptie aan de basis en grote waardering bij theologen en liturgiewetenschappers. De 'kerkelijke' erkenning bleef met name aan katholieke zijde helaas uit en het ziet ernaar uit dat dit voorlopig zo zal blijven. Sinds het heengaan van Bugnini is eerder sprake van een sterk restauratieve beweging die onlangs uitmondde in het starre document *Liturgiam authenticam* (2001) en de (be)dreigende instructie *Redemptionis Sacramentum*, vol geboden en verboden en dreigingen met strafmaatregelen (2004). Ik vrees dat ook het officiële liturgische beleid in Nederland, met deze documenten in de hand, eerder restauratiever dan vernieuwend zal worden.

Ik wil nog twee punten ter sprake brengen die verdere discussie verdienen. In zijn Inleiding spreekt Kees Kok over de antropologische dimensie van de liturgie zoals die in de hedendaagse interdisciplinaire 'Ritual Studies' wordt onderzocht. Daarbij beperkt hij het begrip 'ritueel' tot de symboolhandelingen en symbolen die als zodanig niet verbaal zijn. Dat is ongetwijfeld een te beperkte opvatting van ritueel. Binnen de 'Ritual Studies' hoort het woord evenzeer tot het ritueel. En ook het woord sacrament hoeft men als zodanig niet te beperken tot de christelijke symbolen en symboolhandelingen. Dit gebeurt wel als men spreekt over de tegenstelling woord-sacrament. Maar sacrament wordt in de hedendaagse liturgiewetenschap doorgaans in bredere zin gebruikt en wel als aanduiding van de christelijke rituelen. Natuurlijk is het zo dat de benadering vanuit de 'Ritual Studies' altijd moet worden aangevuld met de profetisch-bijbelse visie en dat deze discipline voor de liturgie geen inhoudelijk bijbelse criteria oplevert. Maar het lijkt mij niet juist daaruit te concluderen dat de woorden ritus, ritus en ritueel slechts betrekking hebben op de uiterlijke *vorm* van de liturgie en op de antropologische wetmatigheden ervan. Evengoed als het bijbelwoord op creatieve wijze moet worden verwoord in en vanuit de hedendaagse ervaring, en het daarbij om meer gaat dan alleen de vormen en wetmatigheden van het woord, is dit ook het geval met het liturgisch handelen: ook de symbolen en symboolhandelingen dienen - met de bijbelse traditie als oorsprong en norm - in onze cultuur te worden geïntegreerd. En daarbij gaat het om hun vorm én inhoud.

Meermalen wijst Kees Kok terecht op de belangrijke rol die dichters spelen bij de vernieuwing van de liturgie. Maar het gaat om de totale performance van de liturgie, inclusief symboolhandelingen en symbolen. Daarom zijn evenzeer artistieke performers nodig en dat raakt de bredere wereld van de opvoeringskunsten. Al in de Schrift zelf is het woord mede ingebed in symbolen en symboolhandelingen. De joodse liturgie voltrekt zich in een bepaalde ruimte, er is sprake van bepaalde gebedshoudingen, gebaren, kleding, de processie met de Thorarol vanuit de Heilige Arke naar de biema, de brandende lamp voor de Heilige Arke, de zevenarmige kandelaar, borden met de tien woorden, tal van symbolen en symboolhandelingen bij de initiatie, het huwelijk, de begrafenis, de joodse feesten. Over de verhouding tussen woord en symbolen/symboolhandelingen kan men discussiëren. In de godsdiensten van het boek - en daartoe behoort de christelijke liturgie - heeft het woord het voor het zeggen. Maar dit mag niet gaan ten koste van de symboolhandelingen en symbolen. Met name in de hedendaagse visuele cultuur kunnen zij op onvervangbare wijze de bijbelse oorsprong onthullen. Die symbolen en symboolhandelingen zijn enerzijds conventioneel, maar moeten anderzijds ook steeds naargelang de culturen worden gevonden. Daarbij gaat het om de ruimte (hedendaagse kerkbouw), de inrichting daarvan, de bewegingen, de gebaren, de kleding, de lichtval, de afbeeldingen, (bewegende) beelden enzovoort. Zou men de pelgrimspsalmen niet op creatieve wijze kunnen en moeten verbinden met de pelgrimstochten die in onze cultuur opnieuw zijn opgekomen?

Een tweede punt ter nadere overweging betreft de joodse wortels van de liturgie. Terecht verwijst het boek regelmatig naar het bekende en klassieke boek van Rudolf Boon uit 1970. Maar vooral de laatste decennia wordt de visie van Rudolf Boon nader genuanceerd. De invloed van de joodse liturgie op de christelijke liturgie is gecompliceerder verlopen dan men dacht. En er is ook al in de begintijd sprake van een invloed in omgekeerde richting, van de christelijke op de joodse liturgie. Ook de joodse bronnen met betrekking tot de eucharistie zijn minder eenduidig dan wij veronderstelden. De stand van zaken wordt uitstekend weergegeven in het boek van A. Gerhards en H.H. Henrix (red.), *Dialog oder Monolog? Zur liturgische Beziehung zwischen Judentum und Christentum* (Herder,

Freiburg/Basel/Wien 2004). Dit boek, dat vanzelfsprekend niet meer in het boek van Kok kon worden verwerkt, bevat ook minder recente literatuur. Met respect vermeldt Kees Kok in het voorwoord zijn leermeester, de Zwitser Hansjörg Auf der Maur, die later ordinarius werd in Wenen. Welnu, behalve in ons land Gerard Rouwhorst doen onder anderen ook meerdere van zijn Weense leerlingen boeiend onderzoek op dit terrein.

Ten slotte, in zijn inleiding merkt de auteur op dat binnen de theologieopleidingen een grondige liturgische vorming ontbreekt. Wat de wetenschappelijke kant betreft, is er beslist sprake van voldoende vorming, al kan het natuurlijk altijd beter.

Anders is het gesteld met de meer praktische vorming. In ons land is er verschil tussen de opleiding musicologie en theaterwetenschap en die van conservatorium en toneelschool. Zo is op theologische faculteiten sprake van een wetenschappelijke vorming en wordt alleen maar initiërend iets gedaan aan de praktische opleiding. En op de seminaries die meer praktisch ingesteld zijn, is de opleiding niet gericht op creativiteit. Bij gelegenheid van de herdenking van veertig jaar Constitutie over de Liturgie in 1963 werd internationaal geconstateerd dat er een lacune bestaat op het punt van de *ars celebrandi*. De Amsterdamse Studentenekklesia heeft op dit terrein zeker zijn eigen verdiensten, zoals Kees Kok aangeeft. Er blijft nog veel te doen.

uit: Roodkoper, 9e jaargang, nummer 3 – herfst 2004